

УДК 343

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ТА ЗЛОЧИННІСТЬ, ЇЇ ВИДИ І ТЕНДЕНЦІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Михайлов В. О.

старший викладач кафедри «Правосуддя»

Київської державної академії водного транспорту

ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

У статті розглядаються проблеми агресивної поведінки і злочинності співвідношення соціальних, антропологічних та культурно-історичних факторів в природі агресивної злочинності та її тенденції на сучасному етапі.

В статье рассматриваются проблемы агрессивного поведения и преступности соотношения социальных, антропологических и культурно-исторических факторов в природе агрессивной преступности и ее тенденции на современном этапе.

The article deals with the problem of aggressive behavior and crime ratio social, anthropological, cultural and historical factors in the nature of crime and its aggressive tendencies at the present stage.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, агресивна злочинність, кримінологічна характеристика, профілактика злочинності.

За останні кілька років злочинність в Україні набула загальнонаціонального значення. Якщо раніше боротьба зі злочинністю розглядалася як важлива, але все ж таки обмежена завданнями правоохоронних органів, то зараз вона, наряду з економічною кризою, виходить на одне з перших місць серед проблем, що глибоко турбують суспільство. І це не дивно, тому що сучасна криміногенна ситуація в Україні являє собою зовсім нове якісне явище як по масштабах злочинних проявів, так і по ступеню руйнівного впливу на життєздатність суспільства, функціонування і безпеки держави, права і волі його громадян.

У першу чергу це відноситься до агресивної злочинності. Адже якщо злочини проти власності, конституційних прав громадян, діяльності державних і місцевих органів влади і керування заподіюють матеріальний збиток, перешкоджають роботі установ і посадових осіб, дезорганізують відносини в суспільстві, то агресивні злочини зазіхають на саме коштовне благо – життя, здоров'я, тілесну недоторканність, - створюють атмосферу страху, непевності у своїй безпеці, занепокоєння про долю близьких.

Кримінально-правові та кримінологічні аспекти агресивної злочинності в різні часи досліджувалися такими вітчизняними та зарубіжними вченими, як Ю.М. Антонян, О.А. Алексєєв, О.М. Бандурка, В.С. Батиргарєєва, А.Б. Блага, О.М. Джужа, А.В. Дворкова, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, В.А. Серебрякова, Д.А. Шестаков, Л.М. Щербакова, Т.М. Явчунівська, а ще раніше Ч. Беккарія, Ч. Ломброзо та інші.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є розробка теоретичних засад кримінологічного вчення про феноменологію агресивної злочинності, проаналізувати її тенденції на сучасному етапі.

Відповідно до поставленої мети були сформульовані такі задачі:

- здійснити історичний аналіз агресивної злочинності;
- вивчити сучасний стан агресивної злочинності;
- визначити поняття та види «агресивної злочинності»;
- дати кримінологічну характеристику різним проявам агресивної злочинності;
- дослідити механізм агресивної злочинності;
- розглянути співвідношення соціальних, антропологічних та культурно-історичних факторів в природі агресивної злочинності;
- вивчити вітчизняний і зарубіжний досвід у сфері протидії агресивної злочинності;
- сформулювати теоретичні висновки і практичні рекомендації із вдосконалення кримінологічної профілактики агресивної злочинності.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, порядок яких порушується внаслідок вчинення агресивного злочину.

Предметом дослідження є кримінологія агресивної злочинності.

Сьогодні неможливо уявити собі засоби масової інформації, у яких не було б жодного повідомлення про який-небудь акт агресії чи насильства. Статистика красномовно свідчить

про те, з якою частотою люди ранять і убивають один одного, заподіюють біль і страждання своїм близьким. Так, наприклад, щорічно в Україні відбувається понад 4,5 тисяч навмисних убивств, близько 7 тисяч тяжких тілесних ушкоджень, 1,3-1,5 тисяч згвалтувань, понад 5 тисяч розбоїв, 24-25 тисяч грабежів, понад 3 тисяч вимагань і т.д.

Не виключено, що під враженням наведених вище фактів, у когось може виникнути думка про те, що саме на сучасному етапі історичного розвитку людства "темний бік" людської натури якось незвичайно підсилюється і вийшов з-під контролю. Однак звістки про прояви насильства в інші часи й в інших місцях говорять про те, що в жорстокості і насильстві, що панують у нашому світі, немає нічого з ряду геть вихідного. Роберт Берон і Дебора Річардсон у своїй книзі "Агресія" наводять ряд найбільш відомих фактів в історії розвитку людства заподіяння масового насильства і жорстокості з боку одних людей стосовно інших.

- При узятті Трої в 1184 році греки-тріумфатори страчували всіх осіб чоловічої статі старше десяти років, що залишилися в живих, а жінки і діти, були продані в рабство.
- В роки найвищого підйому інквізиції (1420-1498) багато тисяч чоловіків, жінок і дітей були спалені заживо на багаттях за єресь і інші "злочини" проти церкви і держави.
- Більш 45% смертей серед представників народності уарони, що живе на сході Екватору, складають летальні випадки в результаті поранень списом, отриманих у ході внутріплемінних сутичок.
- У народності джеб'юся в Папуа - Новій Гвінеї на убивства приходиться більш 30% смертей серед дорослого населення.

Варто відмітити, що наведені вище та інші факти агресивного поведіння людей, як правило, відбуваються на обмеженій території і не представляють погрози для людства в цілому. Застосування ж сучасних, незрівнянно більш могутніх видів озброєння може привести до глобальної катастрофи. Сьогодні деякі держави мають можливість змести з землі все живе [4].

У світлі цих тенденцій неможливо не визнати, що насильство і конфлікт відносяться до числа найбільш серйозних проблем, перед якими сьогодні виявилось людство. Тому мимоволі задаєшся питанням: чому люди діють агресивно і які міри необхідно прийняти для того, щоб запобігти чи взяти під контроль подібне деструктивне поведіння?

Цими питаннями займалися кращі розуми людства протягом багатьох століть і розглядалися з різних позицій - з погляду філософії, історії, психології, медицини і т.д. Однак тільки в нашому сторіччі дана проблема стала предметом систематичного наукового дослідження, тому не дивно, що не на всі питання, що виникають у зв'язку з проблемою агресії, маються відповіді. По суті, вивчення цієї теми часто породжує більше питань, чим відповідей.

Серед численних теорій, що пояснюють причини агресивного поведіння в першу чергу варто назвати:

- 1) фрейдизм і неофрейдизм;
- 2) теорія фрустрації;
- 3) нейрофізіологічна концепція;
- 4) теорія психологічного і соціального відчуження.

Агресивність - особистісна позиція, властивість особистості, що укладається в наявності деструктивних, руйнівних тенденцій в області міжособистісних відносин, готовності і перевазі використання насильницьких коштів для реалізації своїх цілей.

Відомо, що найважливішим для характеристики особистості є типовий, переважний для неї спосіб відносин до іншої людини, інших людей, і відповідно, до самого себе. Стосовно до психології найбільше проникливо про це, мабуть, сказано в С.Л. Рубінштейна: "... Найперше з перших умов життя людини - це інша людина. Відношення до іншої людини, до людей складають основу людського життя, її серцевину. "Серце" людини - усе виткано з його людських відносин до інших людей; те, чого він коштує, цілком визначається тим, до яких людських відносин людина прагне, які відносини до людей, до іншої людини він здатний устанавлювати. Психологічний аналіз життя, напрямків на розкриття відносин людини до інших людей, складає ядро справжньої психології, разом з тим, тут «область перетина психології з етикою».

Виходячи з домінуючого способу відносин до себе й іншої людини, було помічено кілька принципових рівнів у структурі особистості.

Перший рівень – егоїзм. Він визначається переважним прагненням лише до власної зручності, вигоді, престижу. Відношення до себе як до одиниці, самоцінності, а відношення до інших сугобо споживче, лише в залежності від того, чи допомагає інший особистому успіху чи ні. Якщо допомагає, то він оцінюється як зручний, гарний, якщо не допомагає, перешкоджає, утрудняє - як поганий, ворог.

Наступний, якісно інший рівень – групо - центричний. Людина, що тяжіє до цього рівня, ідентифікує себе з якою-небудь групою і відношення його до інших людей тісно залежить від того, чи входять ці інші в його групу чи ні. Якщо входять, то вони мають властивість самоцінності, гідні жалості, жалю, поваги, легкості, прощення, любові. Якщо ж інші в цю групу не входять, то ці почуття можуть на них не поширюватися [4].

Наступний рівень можна назвати просоціальним чи гуманістичним. Для людини, що досягає цього рівня, відношення до іншої вже не визначається лише тим - належить він до визначеної групи чи ні. За кожною людиною, нехай навіть недалекою, що не входить у мою групу, мається на увазі самоцінність і рівність його у відношенні прав і обов'язків.

Просоціальна, гуманістична ступінь, здавалося б, вища з можливих для розвитку особистості. Однак над цією чудовою і високою ступінню є ще одна. Її називають духовна чи есхатологічна. На цій ступіні людин починає усвідомлювати і дивитися на себе й іншого не як на кінцевих і смертних істот, а як на істот особливого роду, які співвідносяться з духовним світом. Як на істот, життя яких не кінчається разом з кінцем життя земного. Іншими словами - це рівень, у рамках якого зважуються суб'єктивні відносини людини з Богом, встановлюється особиста формула зв'язку з Ним. Людина здобуває особливу сакральну, божественну цінність.

Зрозуміло, що на кожному ступені міняється уявлення людини про благо, щастя. На першому ступені (езопової) це особисте благо і щастя поза залежністю від того - щасливі чи нещасливі інші.

На другому ступені благо і щастя зв'язані з процвітанням тієї групи, з яким ідентифікує себе людина. Він не може бути щасливий, якщо терпить нещастя його група.

На третій ступені щастя і благополуччя, мається на увазі їхнє поширення на всіх людей, усе людство. Нарешті, на четвертій ступені до цього додається відчуття зв'язку з Богом і представлення про щастя як служінні і з'єднанні з Ним.

Безумовно, людей не можливо розкласифікувати, розставити кожного на визначений ступінь. Усі чотири рівні так чи інакше присутні в кожному і в якісь моменти, хоча б епізодом, ситуативно перемагає один рівень, а в якісь інші. Однак цілком можна говорити і про деякий типовий для даної людини профіль, типового устремління. У зв'язку з цим цілком логічно буде припустити, що саме представники перших двох груп є потенційними правопорушниками. Для досягнення своїх сугобо егоїстичних цілей вони, як правило, не зупиняються ні перед чим, навіть перед здійсненням злочину, у тому числі й агресивному характері.

Типовими представниками другої групи, наприклад, є політичні терористи. Звичайні злочинці (представники в основному першої групи) діють, як правило, заради особистої вигоди. У них найчастіше просто немає навички бажання заробляти гроші чесною працею, немає етичних принципів, Десять заповідей вони ставлять ні в що. А політичні терористи найчастіше керуються якоюсь ідеологією чи якимось соціальним невдоволенням. ми повинні розвивати техніку обезлюднення, - віщав А. Гітлер. Якщо ви запитаєте мене, що я розумію під обезлюднення, я скажу, що маю на увазі усунення цілих расових одиниць. І це-те, що я маю намір здійснити, це, грубо говорячи, моя задача. Природа жорстока, тому і ми можемо бути жорстокими. Якщо я можу послати колір німецької нації в пекло війни без найменшого жалю про пролиття коштовної німецької крові, то звичайно, я маю право усунути мільйони нижчої раси, що розмножуються, як хробаки. ” От так усе просто: ціль виправдує будь-які кошти, якщо це навіть зв'язано зі знищенням цілих народів. Цей тип людей добре описаний Ф.М. Достоевським у “Бісах”. Його Верховенский - типовий терорист-революціонер. У слугувавшого для нього прообразом Сергія Нечаєва, сина маляра, було важке дитинство: батько його нещадно бив. І ця обставина зближає Нечаєва з іншими “ ідейними ” терористами, для яких ціль виправдує засоби. У кримінології давно відзначено, ті що переносили в дитинстві побої та знущання самі, часом, стають садистами чи садомазохістами. Це, звичайно, не означає, що всі ті, кого в дитинстві били, стають обов'язково терористами. Наприклад, великий Паганіні від побоїв батька не став злочинцем. Однак психіатрія довела, що часто буйне політичне невдоволення, пристрасть до бунта харчується підсвідомою пам'яттю про перенесені в дитинстві травми і насильство. У них виробляється своє представлення про людей і їх “ перевиховання ”, як правило, не на користь останніх. Той же, уже згаданий нами Верховенский говорить: “... Без деспотизму не можна, але в череді повинна бути рівність. У світі бракує тільки одного: слухняності! Повна слухняність, повна безособовість. Бажання і страждання - для нас, а для рабів у череді - дисципліна. Через шпигунство. Кожен член суспільства дивиться один за іншим і зобов'язаний доносом. Кожний належить усім, а усі кожному... Одне-два покоління розпусти необхідні! Розпусти нечуваної, підлої, коли людина обертається в бридку, боягузливу, жорстоку, себелюбну мерзоту, - от що треба! З таким усе, усе можна! А отут ще свіжесенької

крові, щоб звикли. Судорогу раз у тридцять років, і усі раптом починають поїдати один одного... Ми проголосимо руйнування - це ідеяка так обов'язкова! Треба, треба кісточки розім'яти... Усе повинно бути зруйноване: і держава і моральність. Залишимося тільки ми, що заздалегідь призначали себе для прийому влади: розумних прилучимо до себе, а на дурних поїдемо верхи!..”

На відміну від перших двох груп, представники останніх двох, по своїх особистісних якостях, в ідеалі найменше походять на людей, здатних заподіяти зло іншим заради досягнення своїх цілей. Але це в ідеалі, а в житті обставини часом складаються так, що і вони змушені застосовувати аж ніяк не гуманні міри. Тому представляється справедливим припущення А.Р. Ратінова й О.Д. Сітковский про те, що агресивність у різних осіб може мати різний ступінь виразності - від майже повної відсутності даної властивості до його граничного розвитку. Імовірно, гармонічно розвита особистість повинна мати визначений ступінь агресивності. Обмежений розвиток даної якості представляється соціально прийнятним і навіть необхідним. Потреби індивідуального розвитку і суспільної практики повинні формувати в людях здатність до усунення перешкод, а часом і до фізичного подолання того, що протидіє цьому процесу. Повна відсутність агресивності приводить до піддатливості, конформності, нездатності зайняти активну життєву позицію. Разом з тим надмірний розвиток агресивності по типу акцентуації починає визначати весь вигляд особистості, перетворює її в конфліктну, нездатну на соціальну кооперацію, а у своєму крайнім вираженні є патологією (соціальною і клінічною): агресія втрачає раціонально-виборчу спрямованість і стає звичним способом поведінки, виявляючись у невиправданій ворожості, злостивості, твердості, негативізмі й ін.”

Сама по собі агресивність не робить суб'єкта соціально небезпечним: по-перше, зв'язок агресивності з агресивним поведінням не завжди є досить твердий: по-друге, акт агресії може приймати і соціально схвалювані форми. Наприклад, дії правоохоронних органів при звільненні заручників у випадках, коли мирні переговори до позитивних результатів не привели. Те чи інше фарбування агресивності здобуває лише в контексті соціальної спрямованості особистості, мотивів її діяльності, тих цінностей, заради досягнення і володіння якими здійснюється ця діяльність.

У цьому зв'язку можна припустити, що агресивні прояви можуть бути:

- а) коштом досягнення визначеної мети чи самоцілі;
- б) способом психологічної розрядки.

Слід зазначити, що слово “ агресія ” /від лат. *agressio*/ широко використовується в різних областях знань, зокрема у філософії, біології, соціології, психології й у буквальному перекладі означає напад. У юриспруденції поняття агресії більш-менш докладно розроблено міжнародним правом, хоча, як відомо, визначення агресії у відносинах між державами в Статуті Організації Об'єднаних Націй зайняло кілька років дискусій. Визнається, що агресія, з погляду Статуту ООН, означає застосування сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави чи народу [10, с. 365].

В інших галузях права термін “ агресія ” чи агресивне поведіння ” не одержав офіційного вживання. У наукових роботах вітчизняних юристів агресія ототожнюється з насильством - фізичним і психічним погрозами застосувати фізичне насильство.

У кримінальному праві фізичне насильство конкретизується такими його проявами, як навмисне убивство, навмисні тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, катування, побої, а психічне - погрозами застосування фізичного насильства, розголошення зведень, що ганьблять особу, шантаж чи знищення майна.

Безумовно, насильство є основною формою агресії, притім найбільш розповсюдженою і небезпечною. Разом з тим поняття агресії, як показує практика, значно ширше, ніж поняття насильства. По-перше, насильство застосовують друг до друга тільки люди (тварини можуть знайти агресивність як спосіб існування і захисту). По-друге, люди - істоти, наділені свідомістю, - здатні убити когось не застосовуючи насильства, а одним лише словом, навіть без погроз, наприклад, наклепом, помилковим доносом, образою, безадресною написом на двері вашого будинку і т.д.

У відмінності від неагресивних зазіхань, агресивні носять злісний, деструктивний (руйнівний) характер і мають на меті заподіяти потерпілим шкоди. Неагресивне корисливе зазіхання має на меті чужим чи майном майновими правами, і не більш того. Але коли головною, кінцевою метою майнового злочину, чиненого без насильства, є страждання потерпілого, катастрофи його надій і т.п., те воно здобуває агресивний характер. Обкрадаючи незнайомої людини, злодій звичайно байдуже відноситься до тому, як потерпілий поставиться до наслідків. Більш того, злодій може цілком щиро співчувати постраждалому (практиці відомі випадки, коли потерпілі повертали навіть украдені речі з почуття жалю). Його ціль заволодіти чужою цінністю, а до власника йому справи немає. Але

якщо, приміром, викрадаються гроші і цінні папери для того, щоб усунути конкурента, привести його до банкрутства, те агресивний характер злочину не викликає сумнівів.

От чому багато визначень агресії страждають неповнотою і не відображають внутрішньої спрямованості агресивних дій, їхньої ворожої спрямованості стосовно об'єктів агресії.

Під агресивним злочинним поведінням варто розуміти, будь-які форми навмисних дій, що носять деструктивний (руйнівний) характер, мотивовані ворожнечею і ненавистю до людей і речей спрямовані на заподіяння, або на створення небезпеки їм шкоди.

Таким чином, в основі агресії лежать ворожнеча і спрага руйнування. Сила, з якою індивід виражає свою ненависть до інших чи до самого себе і з якою він намагається задовольнити цю ненависть, визначає міру агресивності - від образи до вбивства, від самодокорів до самогубства. Розрізняють агресію ворожу й інструментальну. Метою першої є нанесення шкоди супротивнику в конфліктній ситуації, чи тому, хто з ним ототожнюється. Інструментальна агресія безпосередньо спрямовується проти осіб, до яких агресор не випробує особистої ненависті (наприклад, до захоплених заручників, при терористичних актах на вокзалах, у метро і т.п.), а також проти речей і об'єктів природного середовища, розраховуючи в такий спосіб викликати негативні емоції людей, а також зняти внутрішнє напруження, викликане активізацією мортідо (чи Танатоса, по Фрейдіві), тобто прагнення до руйнування [9, с. 334].

Отже, агресивну злочинність згідно з діючим Кримінальним кодексом можна підрозділити на такі підгрупи:

Перша - це насильницька некорислива злочинність. До неї відносяться: а) злочину проти життя, здоров'я, статевої волі, честі, достоїнства, волі пересування, вчинені шляхом фізичного чи вербальних (словесного) насильства: убивства (за винятком п. 6 ч. 2 ст. 115 КК), доведення до самогубства, тілесні ушкодження, побої і катування, погроза убивством, зґвалтування, мужолозтво, зараження венеричною хворобою, незаконне позбавлення волі, захоплення заручників, незаконне приміщення в психіатричну лікарню, деякі злочини проти політичних і трудових прав громадян, вчинених шляхом насильства; б) насильницькі зазіхання на державу, суспільну безпеку, суспільний порядок і порядок керування: терористичні акти і диверсії, сполучені з загибеллю людей чи заподіянням шкоди здоров'ю, злісне хуліганство, зазіхання на життя посадових осіб, опір представнику влади, а також інші насильницькі дії і погрози у відношенні посадових осіб; в) незаконне насильство представників влади й інших посадових обличчя: перевищення влади, свідомо незаконний арешт, примус до дачі показань із застосуванням насильства чи знущань і ін.

До другої підгрупи варто віднести насильницькі корисливі зазіхання: навмисне корисливе убивство, бандитизм, розбійні напади, грабежі, вимагання.

Третю, особливу підгрупу, складає вандалізм. Вона охоплює багато норм Особливої частини КК, що передбачають знищення й ушкодження майна, наруга над державною символікою, пам'ятниками, могилами і т.д. [7, с. 158].

Отже, підводячи підсумки здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення наукової проблеми, що полягає у дослідженні соціально-правової природи злочинної агресивної поведінки осіб. Проведене дослідження дало змогу дійти висновку, що проблема агресивної злочинності не до кінця усвідомлена суспільством та державою. Аналіз прогресивної світової практики дозволяє стверджувати, що інституту участі громадськості у протидії рецидивній агресивній злочинності відводиться важлива роль. Так, у Голландії та Японії добровільні працівники беруть на поруки кілька осіб, достроково звільнених з місць позбавлення волі. У Великій Британії, Канаді та Австралії працюють комітети тюремної інспекції, що наглядають за діяльністю виправних установ. У Індії існують гуртожитки для колишніх засуджених, що засновуються та контролюються громадськістю.

Проаналізувавши програми деяких зарубіжних країн (Ірландія, Ісландія, Норвегія) щодо протидії агресивної злочинності пропонується наступне:

- розробити та запровадити в Україні спеціальні «програми втручання», призначені для осіб, винних у вчиненні агресивного злочину. Ці програми могли б здійснюватися в спеціалізованих відкритих центрах, визнаних державою (наприклад, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді), в співпраці з представниками неурядових організацій, що працювали б як з жертвами насильства, так і з особами, винними в його вчиненні.

- запропонувати особі, яка винна у вчиненні агресивного злочину, пройти програму втручання, що буде розглядатися як захід, спрямований на попередження насильства.

Встановлено, що саме християнська, людиноцентрична концепція протидії агресивної злочинності, де найперше виявляються духовні якості особистості, повинна стати нормою життя суспільства. Тому важливе значення для протидії насильницькій злочинності має формування усвідомленого розуміння людьми поняття «життя», його унікальності, цінності,

значущості для кожної особистості, ставлення до власного життя та життя інших людей, як до найвищої соціальної цінності.

Для запобігання сімейної агресивної злочинності запропоновано використати досвід Білорусії щодо притягнення провокаторів сімейно-побутових конфліктів до адміністративної відповідальності. Зокрема, доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення нормою, що передбачає адміністративну відповідальність за нанесення побоїв, що не викликають спричинення тілесних ушкоджень, умисне спричинення болю, фізичних або психічних страждань, вчинених щодо близького родича або члена сім'ї. Це дозволить значно спростити процес притягнення до адміністративної відповідальності осіб за дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян не тільки в громадських місцях, але і в житлових приміщеннях, у тому числі вчинені на ґрунті сімейно-побутових конфліктів.

Література:

1. Антонян Ю. М. Криминологія : избр. лекции / Ю. М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – 448 с.
2. Бандурка А. М. Преступность в Украине : причины и противодействие : монография / А. М. Бандурка, Л. М. Давыденко. – Харьков : Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. – 368 с.
3. Бандурка О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов ; МВС України, Харків. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2011. – 308 с.
4. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Вища школа, 1986. – 168 с.
5. Криминология / А. А. Герцензон, В. К. Звирбуль, В. Л. Зотов и др. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Юридическая литература, 1968. – 472 с.
6. Курс криминології: Загальна частина : підручник : у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
7. Литвак О.М. Злочинність, її причини та профілактика / О. М. Литвак. – К. : Україна, 1997. – 167 с.
8. Ломброзо Ч. Геніальність і божевільня : паралель між великими людьми і божевільними / Ч. Ломброзо. пер. з італ. К. Тетюшинової . – К. : Україна, 1995. – 276 с.
9. Фрейд З. Разделение психологической личности//Введение в психоанализ. Лекции. – М., 1998. – С.334-349.
10. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – М., 1986. – Т.1. – С.365.